

Some colours and some lust that's who you are: Cenap Şahabettin and four travels around Ottoman's "Orient"

Biraz renk biraz şehvet o sensin işte: Cenap Şahabettin ve Osmanlı'nın "Orient"inde dört gezinti

İrfan Karakoç¹

Abstract

Cenap Şahabettin (1871-1934) is generally accepted as a part of the Servet-i Fünûn literary movement which was popular between 1896 and 1901 in the Ottoman Empire. He is well-known as a poet but he had written prose as well. He worked for the Ottoman government as a high ranking executive in Arabic countries and wrote several books during his mission and ensuing travels. *Hac Yolunda* (On the way to Mecca), *Âfâk-ı Irak* (Horizons of Iraq) are his travel books. He also published two travel notes under the titles of "Suriye Mektupları" (Letters from Syria) and *Beyrut, Filistin ve Nablus İzlenimleri 1918* (Impressions from Beirut, Palestine and Nablus 1918). This article focuses mainly on the abovementioned works of the writer. All the works were written between 1896 and 1918, and this period in the history was quite an important one for the Middle East and the Ottoman Empire where significant historical events occurred. The Ottoman Empire was coming to an end, the World War I was effecting every aspect of life and Middle East was taking a new shape. Subject matter of this work, as a result of the period, bound to mention modernity, identity policies, and nation building discourses and practices. These works are important since they provide enough information to find out the writer's attitude

Özet

Edebiyat tarihçileri tarafından Servet-i Fünûn dönemi edebiyatı (1896-1901) içerisinde değerlendirilen, düzyazı eserleri olmakla birlikte daha çok şairliğiyle tanınan Cenap Şahabettin (1871-1934), Osmanlı yönetimi altındaki Arap ülkelerinde uzun yıllar yönetici olarak çalışmıştır. Bu görevlerinin ve daha sonra yaptığı seyahatlerin ürünü olarak da *Hac Yolunda* adlı kitabı, *Âfâk-ı Irak*, "Suriye Mektupları" ve son olarak ise Beyrut, *Filistin ve Nablus İzlenimleri 1918* adıyla bir araya getirilen seyahat notlarını yayımlamıştır. Bu çalışma, Cenap Şahabettin'in adı geçen eserlerini odağa almayı amaçlamaktadır. Kuşkusuz bu eserlerin anlatı mekânı Orta Doğu'dur ve yazılar 1896-1918 gibi bölge ve dünya siyaseti için çok önemli tarihler arasında üretilmiştir. Konu Osmanlı'nın son yılları, I. Dünya Savaşı, Orta Doğu gibi hem siyasal hem de tarihsel mekânları içerdiğinden ilk akla gelen konular elbette modernleşme, kimlik politikaları ve uluslaşma süreci söylem ve pratikleri olacaktır. İşte bu bağlamdan hareketle, önemli bir Osmanlı şairinin kimlik algısını belirlemek, bölge insanına özellikle de Arap halklarına bakışını, üretilmiş imgelere yaklaşımını görmek, kendi ürettiği imgeleri yorumlamak açısından belirtilen eserler ve yazılar büyük değer taşımaktadır. Bu metinler, özellikle Edward

¹ Assistant Professor, Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Art and Science, Department of Language and Literature, irfan.karakoc@comu.edu.tr

towards the local Arabs, his approach to the common, conventional prejudices, and his own newly created biases. Edward Said's Orientalism, Ussama Makdisi's "Rethinking Ottoman Imperialism: Modernity, Violence and the Cultural Logic of Ottoman Reform" and "Ottoman Orientalism" and Selim Deringil's *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909* are the main works that used to examine the texts in hand in details.

Keywords: Cenap Şahabettin, modernization, Ottoman Orientalism, Middle East, travel literature.

[\(Extended English abstract is at the end of this document\)](#)

Said'in *Şarkiyatçılık: Batının Şark Anlayışları* adlı kitabı, Ussama Makdisi'nin "Rethinking Ottoman Imperialism: Modernity, Violence and the Cultural Logic of Ottoman Reform" ile "Ottoman Orientalism" yazıları ve Selim Deringil'in *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)* adlı çalışması temel alınarak yorumlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Cenap Şahabettin, modernleşme, Osmanlı Oryantalizmi, Orta Doğu, gezi edebiyatı.

"Dünyanın fethi, yani dünyanın, rengi bizimkinden farklı, ya da burunları bizimkinden az daha yassı insanların elinden alınması işi, üzerinde düşünülecek olursa, pek de hoş bir şey değil. Ancak düşünce kurtarıyor bu davranışı. Ardındaki düşünce—yani duygusal bir bahane değil, gerçek bir düşünce, bu düşünceye olan menfaatsiz bir inanç. Kişinin kurabileceği, önünde eğilebileceği, adaklar sunabileceği bir şey."

Joseph Conrad, *Karanlığın Yüreği*.

"Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirmeye çalıştığı, kendisini sürekli tarihin karanlıklarına itmeye çalışan bir dünyada varoluş hakkının simgesel bir ifadesinden başka bir şey değildi."

Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 171.

"On dokuzuncu yüzyılın estetizmi, düşünce tarihinin içsel bir konusu olarak değil, toplumsal çatışmalar içindeki gerçek temeline bakarak kavranabilir ancak."

Theodor W. Adorno, *Minima Moralia*, 96.

Edebiyat tarihçileri tarafından Servet-i Fünûn dönemi edebiyatı (1896-1901) içerisinde değerlendirilen, düzyazı (mensur) eserleri olmakla birlikte daha çok şairliğiyle tanınan Cenap Şahabettin (1871-1934), Osmanlı yönetimi altındaki Arap ülkelerinde uzun yıllar yönetici olarak çalışmıştır. Bu görevlerinin ve daha sonra yaptığı seyahatlerin ürünü olarak da *Hac Yolunda* adlı kitabı, *Âfâk-ı Irak*, "Suriye Mektupları" ve son olarak ise Beyrut, *Filistin ve Nablus İzlenimleri 1918* (2015) adıyla bir araya getirilen seyahat notlarını yayımlamıştır. Bu gezi yazılarının ilki, 1896 yılında sağlık müfettişi olarak gittiği Cidde'ye yaptığı seyahatin anlatıldığı 17 mektubu içerir. Bu mektuplar 1896-1898 yılları arasında *Servet-i Fünûn* dergisinde tefrika edilir, 1909 yılında da kitap olarak yayımlanır. İkinci eser ise, 1914 yılında Kızıldeniz'den Bağdat'a kadar yaptığı bir seyahatin notlarıdır. *Tasvir-i Eşkâr* dergisinde tefrika edilen (20 Haziran 1914-18 Mart 1916) 13 mektup / bölümlük bu yazılar, daha sonra Bülent Yorulmaz tarafından yeni harflere çevrilerek 2002 yılında yayımlanmıştır. Şairin 4. Ordu Komutanı daha sonra Suriye ve Batı Arabistan Orduları Genel Komutanı Cemal Paşa'nın davetlisi olarak Süleyman Nazif ile birlikte gittiği Halep ve Şam izlenimleri ise "Suriye Mektupları" adıyla 8 Ocak-8 Şubat 1918 tarihleri arasında *Sabah* gazetesinde

on sayı olarak tefrika edilmiştir. Mektuplar Baki Top [Asiltürk] tarafından yeni harflere çevrilmiş ve yüksek lisans tezi kapsamında incelenmiştir (1991). Şairin tespit edilen son Orta Doğu gezi yazıları ise Beyrut, Filistin ve Nablus üzerinedir. Yazıları yayına hazırlayan Tayfun Haykır'a göre 17 Nisan-22 Mayıs 1918 tarihleri arasında altı sayı tefrika edilen bu gezinin notları *Zaman* gazetesinde neşredilmiştir. Haykır'ın da çalışmasında belirttiği gibi yazıların yayımlanma tarihleri son iki yazı serisinin aynı seyahate ait olduğunu düşündürmektedir (33).

Bu yazı* temel olarak Cenap Şahabettin'in adı geçen eserlerini odağa almayı amaçlamaktadır. Kuşkusuz bu eserlerin anlatı mekânı Orta Doğu'dur ve yazılar 1896-1918 gibi bölge ve dünya siyaseti için çok önemli tarihler arasında üretilmiştir. Konu Osmanlı'nın son yılları, I. Dünya Savaşı, Orta Doğu gibi hem siyasal hem de tarihsel mekânları içerdiğinden ilk akla gelenler elbette modernleşme, kimlik politikaları ve uluslaşma süreci söylem ve pratikleri olacaktır. İşte bu bağlamdan hareketle önemli bir Osmanlı şair / yazarının kimlik süzgeçlerini belirlemek, bölge insanına özellikle de Arap halklarına bakışını, üretilmiş imgelere yaklaşımını görmek, kendi ürettiği imgeleri ise yorumlamak açısından bu gezi yazıları büyük değer taşımaktadır. Bu metinler, Edward Said'in *Şarkiyatçılık: Batının Şark Anlayışları* adlı kitabı, Ussama Makdisi'nin "Rethinking Ottoman Imperialism: Modernity, Violence and the Cultural Logic of Ottoman Reform" ile "Ottoman Orientalism" yazıları ve Selim Deringil'in *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)* adlı çalışması temel alınarak yorumlanacaktır.

Bir Şair Seyyah ve Poetik Tavrı

Cenap Şahabettin'in seyahat notlarının yorumlanmasından önce onun edebî tavrının Türk edebiyatının neresinde durduğuna bakmak konuya giriş açısından kolaylık sağlayacaktır. Servet-i Fünûn topluluğu üyelerinin eser verdikleri şiir, roman, hikâye ve düzyazı türlerinde özellikle Fransız edebiyatından etkilendikleri, klasik Osmanlı edebiyatını yadsıdıkları, "Batılı" yaşam tarzı "yaşayıp" bunun üzerinden metinler ürettikleri, Tanzimat'ın ilk devresinin aksine "halk"ın dilinden ve hayallerinden uzaklaştıkları üzerine geniş bir edebiyat tarihi literatürü bulunmaktadır². Fakat Cenap Şahabettin, Fransa'daki tıp eğitimi sırasında tanıdığı Parnas ve Sembolist edebiyat ekolünden etkilenmekle birlikte, Servet-i Fünûn üyeleri arasında geleneğe ve Osmanlı edebiyatının enstrümanlarına bakışıyla farklı bir konuma sahip olmuştur. Cenap, gerek Ahmet Midhat'la "Dekadanlık" tartışmalarında, gerekse daha sonra Yeni Lisancılarla ve Hececilerle giriştiği vezin ve dil tartışmasında, geleneğe özellikle vurgu yapmıştır. Örneğin Ahmet Mithat Efendi'ye cevap olarak yazdığı ve 14 Ekim 1897 tarihli *Servet-i Fünûn* dergisinde yayımlanan "Dekadizm Nedir?" adlı yazısındaki şu sözler düşüncelerini vermesi açısından önemlidir: "[E]vvelki bir eski şairin üslûbunu taklit etmek bir geriye gidış bir meyl-i tedenni değildir. Felâsefe-i lisan kavliyle muhakkaktır ki hiç kimseyi taklit etmeksizin bir lisan, bir üslûp sahibi olmak mümkün değildir. [...] İnsan pek eski bir muharririn üslûbunu taklit ile başlayarak pek büyük bir teceddüd-i edebî gösterebilir" (alıntılayan Ergun 35). Ali Canip Bey'le sürdürdükleri tartışma sırasında da Arapça-Farsça kelimelere karşı Millî Edebiyatçıların tutumunu şu alaycı ifadelerle eleştirmiştir:

* Bu çalışma ilk defa, 2005 yılında Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü'nde aldığım "Arap Edebiyatı" adlı doktora dersi için hazırladığım bir sunuş sırasında ortaya çıktı. Çalışma daha sonra bazı değişikliklerle, Kasım 2007'de Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde yapılan Türk Sosyal Bilimler Derneği Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde "Türk Edebiyatı'nda Öteki: Cenap Şahabettin'in Gezi Yazılarında 'Üretilen' Arap İmgesi" başlığıyla sunuldu. Bu sunuşta sadece *Hac Yolunda* ve *Afâk-ı Irak* adlı eserler merkeze alınmıştı. Çalışma, elinizdeki bu "makale" versiyonuyla hem konunun kuramsal odağının değişmesi, hem de diğer seyahat metinlerinin eklenmesiyle daha kapsamlı bir hale geldi. Kuşkusuz bu hali de eksiklikler barındırmaktadır, fakat çalışma Süleyman Nazif, Falih Rıfkı Atay, Halide Edip Adıvar ve Refik Halid Karay gibi hem Türkçe edebiyatın hem de Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi siyasetinin temel metinlerini üretmiş isimlerin ilgili metinlerinin de eklenmesiyle meydana gelecek bir kitabın ilk adımını oluşturmaktadır.

² Bkz. İsmail Habib Sevik, *Türk Teceddüt Edebiyatı Tarihi*; Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatı'nın Ana Çizgileri ve Batı Tesiri Etkisinde Türk Şiiri Antolojisi*; Mehmet Kaplan, *Şiir Tablilleri I ve Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*; Zeynep Kerman, *Halit Ziya Uşaklıgil'in Romanlarında Batılı Yaşayış Tarzı İle İlgili Unsurlar*; Bilge Ercilasun, *Servet-i Fünûn'da Edebî Tenkit*; Hasan Akay, *Servet-i Fünûn Şiir Estetiği*, ed. Ramazan Korkmaz, *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*; Ali İhsan Kolcu, *Servet-i Fünûn Edebiyatı* ilâhir...

"İstedigimi yazar ve istedigim gibi yazarım. Benim için enâfis-i âsar benim kendi beğendiklerimdir, sen hava-i Turan ile besleniyorsun, seni tağdiye eden beni tesmim eder. Ben Maverâünnehir'de bilmem kaç bin sene evvel çiğnenmiş kelimeleri ağzıma almaktan ayıp değil a, öğrenirim. Geriye dönmeğe aklım ermez. Hattâ hamiyet hatırı için bile..." (alıntılayan Ergun 60). Hece veznini savunan yazarlara karşı 1920 yılında *Şebab* dergisinde yayımladığı makalede ise vezin sorununu "siyasi" değil, "edebî" nedenlerle irdeler:

Mükerreren söyledim: Vezin meselesi bir mesele-i edebiye değil, bir mesele-i musikiyedir. Âhenk hakkında bir fıkır-i kat'isi olmayan ve hiç olmazsa notada beyaz ile siyahı temyiz edemeyen muharrir, imkânı yoktur, vezn-i aruzun kıymetini ve parmak hesabının âlet-i musikî olmak itibariyle adem-i ciddiyetini anlayamaz. Parmak hesabının harareti mürevviçleri, sizi temin ederim, hissiyat-ı musikiyeden hissedar olmayanlardır. Sırf Tükçe kelimelerden teşekkül edecek bir köy şarkısı veya bir kayabaşı için belki kâfi olabilecek parmak hesabı, mahdut ve maksur hecalardan tereküp eden Arabî ve Farişî elfaz neşideye girince temin-i musikî için vezn-i aruza muracaat bir fariza-i ahenk olur. (Aktaran Ergun 62)

Görüldüğü gibi Cenap Şahabettin, gerek Batıyı olduğu gibi taklit etme(me)k konusunda, gerekse siyaset ve edebiyattaki ana akım "Türkçülük" karşısında daha şüpheli, özellikle Osmanlı-Türk edebiyatındaki Arap-Fars edebiyat-bilim geleneğini yok saymayan bir edebî tutum içinde bulunmuştur. Cenap'ın bu tutumunun "politik" ve "kültürel" değil, sadece "poetik" kaygıdan dolayı meydana geldiği, seyahat yazıları dikkatle okunduğunda anlaşılacaktır.

Seyyah Cenap ve Öte(ki)si

1896-1898 yılları arasında Cidde'de sağlık müfettişliği, 1900-1908 arasında ise Suriye Vilayeti sağlık müdürlüğü yapan Cenap Şahabettin, on yıla yakın süreyle Osmanlı'nın Arap eyaletlerinde "Devlet"i temsil eden bir yönetici konumunda bulunmuştur. Bu temsiliyet yazının argümanı açısından önemlidir ve akılda tutulmalıdır. Yazarın gezi yazılarında kullandığı üslubun bu temsiliyet bağlamında değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Özellikle bu yazılara yapılan "süslü ve şairane hayallerle bezenmiş" değerlendirmesi, "Doğu'yu kendi zihninde üreten, ürettiği bu imajlardan yeni bir Doğu yaratan" Oryantalist klişelerle birlikte düşünüldüğünde dikkat çekecektir. İşte yazının bu bölümünde, hem bir yüksek bürokrat hem de "gelenekselleşmiş" ve biraz da durağanlaşmış bir imparatorluk edebiyatını özerk bir estetik alana taşımaya çalışan şair-yazarın, devletin "vatandaş"ı konumundaki insanları nasıl gördüğü ortaya koyulacaktır.

Cenap Şahabettin'in Araplar'a bakışındaki en önemli problem onları "insan" olarak görmemesidir. Şairin satırlarında Araplar insan dışında bir çok varlığa benzetilmiş, bu benzetmeler; onların hareketleri, bazı olaylara karşı verdikleri tepkiler ve renklerinin betimlenmesiyle de desteklenmiştir. Örneğin *Hac Yolunda*'da, vapurun İskenderiye limanına girişi sırasında uğradığı "saldırı" şu betimlemelerle anlatılır:

Vapurun kenarında gördükleri bir lokma ekmeği, biri ötekinden önce kapmak için koşan, haykıran, var gücünü harcayan bu açların rengarenk manzarası hazin bir istifade ile seyrediliyordu. Bir iki dakika içinde, sandallar vapurun kenarına kadar geldi. Bütün sandaldakiler vapura saldırdılar. Aman yarabbi, o ne saldırı idi. Acaba Vasco de Gama'nın gemisine saldıran **vahşi korsanlar**³, daha başka türlü mü hareket etmiş idiler? Şimdi **kedî** gibi becerikli ve çevik bir yığın insan, her tarafından vapura tırmanıyor, birbiri üzerinden atlıyor, haykırıyor, biri ötekini düşürüyor, her biri elinin yettiği şeye tutunuyor (...) Bunlar ağır bir ter kokusu yayarak aramızda dolaştıkları sırada, yolcu erkekler çantalarını koruyor; kadınlar eteklerini topluyorlardı. (75-76)

Bu "vahşi korsanlar"ın çocukları da, çocuk değil "gülen birer abanos parçası"dır (79). Cenap, burada kuşkusuz çocukların zayıf vücutlu olmasını kastetmektedir fakat kullandığı kelimeler aynı

³ Metinde koyu olarak görülen kelimelerdeki vurgu bana aittir.

zamanda "bir odun parçasını" kişileştirmektedir. Evet... Cenap artık İskenderiye'dedir ve gezi notlarında şehri okuyucularına tanıtmak istemektedir. İşte İskenderiye: "Bu memleketin evinde, dükkanında, sokaklarında, meydanlarında bütün bir süs anlayışı var; ama bu süs, henüz pek yüzeysel, pek sahte bir şey. Oranın Mısır özellikleri hemen hemen kaybolmuş, **Avrupalılığı daha bütün bütün açığa çıkamamış. Devekuşu gibi; ne deveye benziyor, ne kuşa**" (82).

İskenderiye Cenap'ın seyahatte bulunduğu 1896 yılına kadar Osmanlı "yönetimi"ne bağlı olmakla birlikte İngilizler ve Fransızların bir çok işgaline uğramış⁴, bu işgaller ve ticaret yolu üzerinde bulunması nedeniyle şehirdeki "yabancı" nüfusun oranı 1897 yılında 46.118'e ulaşmıştır. Bu nedenle İngiliz ve Fransızlar yeni yerleşim yerleri kurmuşlardır. Bu yerleşim yerleri, eski İskenderiye'ye göre daha Avrupaî bir görüntü sergilemektedir. Cenap Şahabettin de bu iki şehir arasında kıyaslama yaparken bu "yeni" şehrin yapısına bakarak eski şehri ve insanlarını şöyle tanımlar: "Biraz da karşı kıyıya geçmek, biraz da orada mı dolaşmak istiyorsunuz? O **köstebek**⁵ **yuvalarını** da görmek istiyor musunuz? Yalnızca bir kulübenin kapısından bakmak, pişman olmanız için yeterlidir; çünkü, karşınıza çıkacak ilk şey, sıcaklığın etkisiyle şiddetlenen pis bir kokudur. Ondan sonra çıplaklık, açlık, hastalık, körlük, dâü'l-fil, cüzzam... bu felaketin sebeplerinin hepsini göreceksiniz. **Artık başınızı çeviriniz, arabacıya 'dön' deyiniz**" (85).

İslâm Ansiklopedisi'nin "İskenderiye" maddesinde bu işgaller ve yeni yerleşim yerleri hakkında verilen "sitemkâr" bilgi, şairin bölgenin siyasî, ekonomik ve sosyal durumu hakkında ne kadar bilgisiz veya bigâne olduğunu, şehir halkı hakkında yaptığı gözlemlerinse genellemelerle sınırlı kaldığını göstermektedir:

1798-1807 yılları arasında yabancı işgaline mâruz kalan İskenderiye sosyal ve ekonomik bakımdan çok kötü duruma düştü, halkı şehri terk edip civar bölgelere göç etti. II. Mahmud, Mısır valisine ve İskenderiye beyine çeşitli emirler göndererek şehrin imarı, halkın refahının temini için ticarî ve sınaî faaliyetlerin geliştirilmesini, bu hususta özellikle Fransızlar'dan faydalanılmasını istedi. Fransız-İngiliz rekabetinin hâkim olduğu İskenderiye'de halk gittikçe Batılı hayat tarzını benimsemeye başladı. (22: 578)

Nil nehri üzerinde sandalla ticaret yapan Araplar ise, yukarıdaki tanımlamalardan daha da ileriye gidilerek ne "insan" ne de "hayvan" olarak betimlenebilirler. Onlar "özel bir canlı türü"dür: "Su ve gök arasında dingin, her şeyden habersiz, iç rahatlığı olarak uyku ve korku, hayal ve yemek, şarkı ve seyir ile **kuşlarla balıklar arasında özel bir canlı türü gibi** hayatlarını sürdürüyorlar" (*Hac Yolunda* 164).

Şairin Hicaz yolculuğundan on sekiz yıl sonra yaptığı seyahatin anlatıldığı *Âfâk-ı Irak* yazılarında da Araplara bakış değişmemiştir. Basra'dan Bağdat'a gittiği sırada vapurdan yaptığı gözlemlerde halk bu sefer "kuduzlar"a benzetilir:

Artık bir sinematograf gibi sadıkane ve lakayd-ı belagat zabt-ı meşhudat ile iktifa edeceğim: İşte bir kum viranesi üstünde birkaç kerpiç mukaabından mürekkep bir karye-i fakire; toprak gibi solgun, çöl kadar bî-hayat, bir harâbe-i metrükeden daha tenha.... Gûya kumların çamurlanarak kabarmasıyla vücûda gelmiş bir köy! Eğer bir tarafa çömelmiş birkaç bedevi görmesem bu hüznabadın **kuduzlar** tarafından inşa edildiğinde kâni' olacağım, o kadar hakîr, o kadar çürük, öyle iptidai... (71)

⁴ İskenderiye 1798 Fransız ve İngiliz işgali, 1806 İngiliz işgali, 1807 şehrin İngilizlere teslimi, 1882 İngiliz işgali gibi birçok işgale tanık olmuştur.

⁵ Cenap'ın doğu şehirleri için kullandığı "köstebek metaforu", onun metinlerinde yirmi yıl sonra da aynı şekilde geçer. 15 Mayıs 1918 tarihli "Bilâd-ı Filistin 1, Nablus" adlı yazısında şöyle söyler: "Fakat şark şehirlerinin çoğu gibi içi dışına uymaz; manzara-i hariciyesi mugfeldir. İçerisinde gezemezsiniz fakat ancak dolaşabilirsiniz; size öyle gelir ki Nablus belediyesinin ilk mühendisi bir **köstebekmiş!** Şehirde sokaklardan ziyade çıkamazlar ve çıkamazlar kadar da tüneller vardır. Geçtiğiniz yerler mağaraları ve gördüğünüz binalar inleri hatırlatır. Her tarafı daima loş, köhne ve ıslak bulursunuz; şâmeniz (*siz*) her hatvede bir hapishane veya bir zindan rayıhası alır. Gûya hakiki bir şehir içinde değil, bir korkulu rüya içindedesiniz. Kurtulmak için koşacağınız gelir", *Beyrut, Filistin...*, s. 94.

Seyahat edilen bölgelerdeki halkın "hayvan" türüne benzetilmesinin yanında "zavallı bitkiler" şeklinde görüldüğüne de rastlarız mektuplarda. Süveyş'e giderken kadınlar ve çocuklar şaire şöyle görünür: "Demiryolu boyunca dizilmiş kadınlar, çocuklar, **hakîr nebatât-ı insaniye [zavallı insanlık bitkileri]** yüzlerinde güneş ışıklarına karşı açılmış acı bir ürperme, arkalarında basit bir uzun entari, birer hareketsizlik heykeli gibi duruyorlar" (*Hac Yolunda* 185).

Edward W. Said, *Şarkiyatçılık* adlı kitabında, Abbe Le Mascrier'nin 1735 tarihli *Description de l'Égypte* [Mısır'ın Tasviri] adlı kitabına "Önsöz" yazan Jean Baptiste-Joseph Fourier'nin sözlerinden çıkardığı şu sonuçlarla, Şarkiyatçılığın tümüyle gerçekleşmiş tasarılarını ortaya koyar:

Şark'ı değişmez kalıplarla dillendirmek, bellekteki yerini, imparatorluğun stratejisi açısından taşıdığı önemi, Avrupa'nın bir eklentisi sıfatıyla taşıdığı 'doğal' rolü tümüyle kabul ederek Şark'a biçim, kimlik, tanım vermek [...] yeni ihtisas alanları ihdas etmek; yeni disiplinler kurmak; görüş alanındaki (ve dışındaki) her şeyi bölümlenmek, açmak, şematikleştirmek, dizgeleştirmek, dizinlemek, kaydetmek; her gözlemlenebilir ayrıntıdan bir genelleme, her genellemeden de Şark doğasına, mizacına, zihniyetine, töresine ya da tipine ilişkin değişmez bir yasa türetmek; en önemlisi de, yaşanan gerçekliği metinlerin hammaddesine dönüştürmek, sırf Şark'taki hiçbir şey sahip olunan güce direnmez gibi görüldüğü için gerçekliği elinde tutmak (ya da tuttuğunu düşünmek). (95-96)

Said'in sözünü ettiği bu tasarılar, Cenap Şahabettin'in aşağıda alıntılıdığımız bölümlerde bire bir karşılığını bulmakta, onun "her gözlemlenebilir ayrıntıdan" nasıl bir genelleme çıkardığını, "Şark doğasına, mizacına, zihniyetine, töresine ya da tipine ilişkin" nasıl bir "değişmez yasa türet[tiğini]" açıkça göstermektedir: "Bu mutlu **yaratıkların** gözlerinde öyle saf bir bilmezlik var ki, sözde bildikleri şunlardır: Gökyüzü saf, su bulanıktır; mutluluk da ağrısız bir vücut, dolu bir mide ile uçsuz bucaksız çöle karşı parlak hayallere dalmaktır" (*Hac Yolunda* 165).

Vapurumuz sağlam ve geniş bir rıhtıma yanaştı ki, üstünde zeytin, bakır, tarçın, çukulata, marsık ve abanos renklerinde Sudaniler, Hindular, Tekruniler, Yemeniler, Mısriiler, Hicaziler, Asya ve Afrika çölleri hayatlandıran evlâd-ı Ham u Sam numuneleri, takkeli, sarıklı, fesli ve açık başlı, kaynaşıyor, gidiyor, geliyor, bakıyor, gülüyor, söylüyor, haykırıyor bahusus haykırıyorlardı. Kelimeler dudaklarda ötüyor, nidalar gırtlaklarda çatlıyor, cümleler genizlerde homurduyordu. Bütün bu sesler, bu hareketler, bu nazarlar bu handelere niçindi? Evlâd-ı badiyenin raz-ı ruhuna bigane olmayanlar bilirler ki **hep bu cevelânlar, bu şitablar, bu seğırtmeler maksatsız, hep bu laflar, bu gevezelikler boş, hep bu gülüşmeler bu sırtmalar, bu kakhahalar bî-sebeb ve bi hedeftir, onlar kıvıldamak için yürür, ses çıkarmış olmak için söyler ve gülmek için gülerler.** (*Âfâk-ı Irak* 43)

Bu bedeviler ne garip ve ne bedbaht nebatat-ı beşeriyedir. Ne ciddi bir sa'y-i dimağı, ne büyük bir cehd-i adalî, bütün kuvve-i hayatiyesi oturmaya, yatmaya, hazm u tenasüle masrûf. Bir hurma sakı tarzında yetişiyor, büyüyor, meyve veriyor ve kuruyor: İşte her tıfl-ı bâdiyenin hülâsaten tercüme-i hâli. Her bedevi ancak dört şeyden müştekidir: Sinek, sıcak, açlık ve tahsildarlar. Sinekleri kovar, sıcağa karşı hurma yapraklarıyla yelpazelenir, karnını doyurmak için hesapsız pirinç yutar, tahsildarları düşününce bıyık altından diş gıcırdatır. (72)

Cenap, bütün bu iyi çöl çocuklarının hoş bir "çocuk ruhu"na sahip olduğunu anlatırken de bu insanlar hakkında şöyle bir dizge çıkarır bize:

Bütün bu evlâd-ı sahrada, büyüğünde ve küçüğünde hoş bir çocuk ruhu vardır: Her şeyden bir hisse-i sürûr ve kakhaha, en hakîr bir hâdiseden bir bahane-i kıl u kâl çıkarırlar; bir gölge bir hiç onları saatlerce söyletir ve güldürür; uyumadıkları zaman söylerler, gülerler ve gülerler, söylerler... Nazarlarında âlem bir büyük oyuncak, vukûat-ı âlem bir oyundur. Bedevî az çalışır, sathî çalışır ve ecdâdından miras kalan işleri ancak tekrar etmek için çalışır; tağyiri sevmez, a'mak-ı şuna

bîgâne, mâziyi unutmuş, ferdâları henüz meşîme-i mâdere düşmeyen birer cenîn-i mevhum gibi telâkki eder, hesâb-ı kâr u zararı hep yirmi dört saatlik bir mesâfe-i zaman ile mahdûd, mest-i şâdi, âşık-ı reng ü cilâ, şeydâ-yı itr u şükr, bal yediği sabah bahtiyâr, soğana katlandığı akşam bedbahttır; mîzân-ı mes'ûdiyeti asel ve basal [bal ve soğan] ile hareket eder. Biraz güzel koku, bir lokma tatlı ve okşamak için bir eş ele geçirince cihanın en büyük hükümdar-ı kâmgârı olur. Yatağı kum, yorganı semâlar, en güzel rüyası bir dal yasemin ve bir kase gülbeşekerle bir Leylâ-yı ahû-nazardır: Dedim ya çocuk ve bir iyi çocuk!... (72)

Bu söylem içerisinde ilk dile getirilen yargılardan biri de Arapların "düşünemeyen", sadece "beden"leri için yaşayan insanlar olduğudur: "Hissedersiniz ki, çöl üstünde gezen bu yarım çıplak bedevî vücutları hep yekdiğerini derâğuş etmek istiyor. Bedevi pek az düşünür, bütün emeli bade-i ezvakı son katresine kadar içmektir. Nazarında huzuzât-ı hayat adeta düşünme yerini tutar, elinden gelse bir bûsede yaşamak bir busede ölmek ister" (80).

Cenap'ın, Arapların bu "enteresan" düşünüş ve yaşayış biçimlerini "renkli" bir üslûpla betimlemesi, onun bu enteresanlıkların karşısına, bunları tespit eden olarak ilk önce kendisini ve kendisinin düşünsel ve kültürel açıdan beslendiği 'medeniyet'i koyduğu sonucu çıkar:

"[B]u Şark, 'Avrupa uluslarının alışkanlıklarının çarpıcı karşıtı' ('contraste frappante avec les habitudes des nations européennes') olarak iş görür; bu karşıtlıkta Şarklıların *bizurre jouissance*'i [tuhaf hazlar] Garplı alışkanlıklarının ciddiyetine, akli başındalığına dikkat çekmeye yarar" (Said 96). Gerçekten de yazarın bu seyahat notlarıyla gezintiye çıkan okur, Arapların zevke ve hayatın hazlarına (tuhaf hazlar) düşkün yapısıyla; seyyahın "ciddiyetini", "akli başındalığını" kıyaslayacak ve aralarında çarpıcı bir karşıtlık kuracaktır. Şairin Arapların "shevi" yaşantısı hakkındaki sözleri bunlarla da kalmaz. Kahire gezintisi sırasında uğradığı İmparatorluk Mezarlığı'nda yaşayan ve bu mezarlığa bekçilik eden bir "kabile"den bahsederken çocukların çokluğunu şu sebebe bağlar: "[N]e gölgesine sığınabilecek bir ağaç, ne koklayacak bir yaprak bulamamak, hayatı ölüme gidişle tamamlamak, her gün hareket olarak bir köhne kabrin bir ince parçasının düştüğünü görmek zorunda olan bu adamlar, **birer hayvan öfkesiyle sevginin kaba hazlarının unutturuculuğuna sığınarak** karılarını sürekli olarak yük altında eziyorlar. Bu, onlar için bir eğlence, bir uğraş, unutmak için bir araç, bir avuntu oluyor" (*Hac Yolunda* 155-156).

Bilindiği gibi "Doğu"yu çoğu zaman, uyusukluğu ve şehvet düşkünü bedevileriyle tanımlamak Oryantalist bir klişedir. Edward Said, 1831'de bir Doğu yolculuğu da yapmış olan Benjamin Disraeli'nin, *Tancred* adlı romanında—tıpkı Cenap Şahabettin'in seyahat notlarında olduğu gibi—ırk ve coğrafya hakkında beylik laflar ürettiğini söyleyerek yazarın Şark'ını şöyle tanımlar: "Şarklı Şark'ta yaşar; bir Şark zorbalığı, Şark şehveti ortamında, Şark kaderciliğine gömülmüş halde, Şark'ın huzurlu yaşamını sürer" (112).

Şark'ı tanımlama ve ifade etmedeki bu benzerlik "ötekileştirme"nin bir Fransız yazarla Türk yazarın metinlerindeki ortak kodu göstermesi açısından önemlidir. Fakat Cenap Şahabettin'in, *Hac Yolunda*'da Araplar için yazdığı "birer hayvan öfkesiyle sevginin kaba hazlarının unutturuculuğuna sığın[ıyorlar]" (156) ifadesini on sekiz yıl sonra yazdığı *Afâk-ı Irak* notlarında unutmış olması da, yapılan genellemenin yanlışlığını ilginç bir biçimde ortaya çıkarmaktadır. Aşağıdaki alıntıda açık bir şekilde görülen "şehvet" ve "hayal kırıklığı" duygusu şairin bu unutkanlığını okuyucuya hatırlatacak niteliktedir:

Aziz yoldaşım Hüseyin Bey'le birlikte, biz bu gecemizi anlamlı bir gezinti ile dolduracak; Mısır rakkaselerini görecektik. Bunların özel bir semtte olduklarını öğrenmiştik. Mısır rakkasesi, Firavunları kendilerinden geçiren hazlar içinde bırakan titreten güzellik. Onu biz şimdi, yemekten sonra görecektik. Bunu düşünmek, bizi akşam yemeğinde acele ettiriyordu. Bütün eski kitaplarda o rakkaselerin ününü okumamış mı idik? Onlar bizim hayalimize dalgalanan bir güzellik gibi izlenimler bırakmamış mı idi? Onların şimdi bütün becerilerini ve güzelliklerini gözlerimizle kuşatacak, zihnimizdeki eski, güzel bir hayali karşımızda

dans ederken ve canlı olarak görecektik. **Biz bu düşüncelerle, sanki, yemekten önce doymuştuk.** (*Âfâk-ı Irak* 95-96)

Sonuç beklendiği gibi değildir: "Rakkase ortaya çıkmıştı. Pis, şişman, çirkin, hareketi yavaş, tavırları soğuk, nazı kismaya yol açacak bir karı. Öf, ne pis bir yaratık [...] Elinde bir çift zil, ayağı iğrenç bir raks ile titriyor" (99).

Cenap Şahabettin'in şehir gezintileri sırasında yaptığı hemen bütün kıyaslamalar Avrupa, özellikle de Paris referanslıdır. Fakat bu şehirlerde Avrupa'ya benzer güzel bir görüntünün tek fazlalığı halktır, "alacalı" ve "gürültülü" halk bu güzel meydanlara, yapılara yakışmamaktadır: "[İskenderiye'deki] Münşiye meydanında kahve, bahçe, büyük heykeller, büyük binalar, büyük mağazalar... bir Paris caddesinde görülen her şey var. Burayı Avrupa'dan ayıran yalnız pek alacalı, pek gürültülü bir halk" (91). Kahire'deki Özbekiye⁶ Bahçesi, Avrupa'daki parklara benzemesinin yanında başka bir görevi de üstlenmiştir. Bu mekân, Batı müziğinin Mısırlı halka sunulduğu, hoş ve hüzünlü ezgilerin yankılandığı bir yerdir:

Bu akşam saatlerini Özbekiye bahçesinde geçirmelidir. Kahire'de, Avrupalılara özgü güzelliklerin merkezi, Özbekiye bahçesidir. Hatta Napolyon Kahire'ye geldiği zaman orada oturmuştu. **Bilmem niçin Kahireliler bu hoş bahçeye pek az ilgi gösteriyorlar.** Kimi zaman *Aida* operasının pes perdeden ve hüzünlü ezgileri, kimi zaman Madam Algo'nun rakeden nakaratı ile bahçeyi dolduran Mısır askerî bandosu bile, halkı çekmeye yetmiyor. Bütün o ezgileri, gökyüzünde uçan vahşi kuşlar ile çocuk dadılarından, boş iskemlelerden başka dinleyen yok [...] **Mısırlılar, Batı müziğini sevemiyorlar.** (121-122)

Özbekiye bahçesine rağbet etmeyen halk, elbette geleneksel eğlence biçimini tercih edecektir, fakat yazarın buna tahammülü yok gibi görünmektedir: "Bahçenin ötesinde berisinde birer baraka halinde duran Arap kafeşantaları doluyor. Bu kafeşantalar da İskenderiye'dekilerin aynı. Burada da elini şakağına dayamış var gücüyle haykıran bir hanende, pis bir rakkase, kulak tırmalayan bir darbuka gürültüsü var. Burada göreceğimiz yeni, özel bir şey yok" (122).

Cenap Şahabettin'in burada Verdi'nin Mısır'ı anlatan ünlü *Aida* operasından bahsetmesi de tesadüfî görünmemektedir. Edward Said *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünsel ve Siyasal Sorgulama Çalışması* adlı kitabında, bu opera eserinin Avrupa kültürü için ve bu kültürün içinde müziksel ve tiyatrosal bir gösteri olarak pek çok şey yaptığını belirtir. Said'e göre eserin yaptıklarından biri de, "Doğu'nun temelde egzotik, uzak ve antik, Avrupalılar tarafından bazı güç gösterilerinde bulunulabilecek bir yer olduğunu doğrulama[sıdır]" (182). İşte Cenap Verdi'nin *Aida'sı* yanında, halkın renkli giyimini, davranışlarını da "parlak [bir] tiyatro" (*Hac Yolunda* 82) gibi seyretmekte ruhunu eğlendirmektedir: "Ne olursa olsun, ılık güneş ışığı altında kaynayan bu halkın rengârenk manzarası ruhu eğlendiriyor. Ara sıra geçen Kıbtî kızlar, sonra onları takip eden güzel İskenderiye'nin güzel kadınları manzarayı minelendirir. Bu seyir içinde vakit pek çabuk geçiyor. İşte öğle yemeği için otele dönme zamanı geldi" (92). Yazarın bu davranışı, yine tanıdık bir Oryantalist refleksi imler: "Bir olayı unutulmaktan korumanın Şarkiyatçının zihnindeki karşılığı, Şark'ı kendi Şark temsilleri için bir **tiyatroya** çevirmektir (Said, *Şarkiyatçılık* 96).

Cenap'ın Arap şehirlerine bu Avrupa referanslı bakışı, *Âfâk-ı Irak*'ta ilginç ve rastlantısal bir gözlemin tespitini ve bu tespitle birlikte traji-komik bir gerçeği de görmemizi sağlar. Yazar, vapurun Port Sudan'a [Sudan Limanı'na] girişindeki manzarayı şöyle betimler:

Porsudan'a, Hartum ve Omdurman'ın bu yeni limanına girdiğim zaman-yedi seneden beri görmediğim-bu kıtayı o kadar değişmiş buldum ki gözlerime inanamıyordum. Hakîr barakalarıyla çölü benekleyen eski Porsudan yerine şimdi kargir binaları, geniş sokakları, rıhtımları, parkları, bulvarları ile bir belde-i

⁶ Kitapta "Özbekiye Bahçesi" adıyla geçen bu parkın, Edward Said'in *Kültür ve Emperyalizm* adlı eserinde Kahire Opera Binası'nın kuzeyinde Shepherds Otelinin yakınında yer aldığı belirtilir. Park kitapta "Azbakiyah Bahçeleri" olarak çevrilmiştir (205). Ayrıca Kahire'nin Hidiv İsmail Paşa tarafından Avrupa şehirlerine benzetilme çalışmaları hakkında bilgi için bkz. s. 203-206.

muntazama kaim olmuş. Ya rabbi âsâ-yı terakkinin sihr-i teması kumların sath-ı akiminde bile harikalar vücuda getiriyor. (42)

Bu betimlemenin hemen ardındansa, zencilerin beyaz yolculara selam durmasını görerek, İngilizlerin halka uyguladığı ayrımcılıktan bahseder. Şair, İngilizlerin beyazlardan başka diğer bütün ırklara karşı yalnız "kuvvet"le vasıta-i idare ettiğini de ekler: "Burada yalnız İngilizlerin değil, **her beyazın elinde lede'l-hâce siyaha karşı istimal olunmak üzere bir ince çubuk var. Bu tâife-i siyeh-rûy u siyeh-bahtın rûh-ı pür-hirâsına hâkim olmak için baston kaldırmak kâfi olduğunu öğrenmişler**" (43-44). Bu satırlarda ilginç olan, kitapta hemen bir üst sayfada, şehri modern bir görüntüye kavuşturan "sihirli medeniyet sopası"yla (âsâ-yı terakki), beyaz olmayan insanlara kalkan "baston"un aynı olup olmadığı sorusunun akla gelmesidir.

Bu noktada okuyucunun zihninde birbiriyle bağlantılı bir çok soru belirecektir: Makalenin bu kısmına kadar Cenap Şahabettin'in özellikle iki seyahatinin sonucu olan notlardan alıntılanarak analizini yapmaya çalıştığımız tüm bu ifadeler, şairin bölgenin insanlarını birçok söylemle var etme şekli ve metinlerin bu rahatsız edici ve "ötekileştirici" dili ne anlama gelmektedir? Bu ifadeler hangi bağlamda yorumlanmalıdır? Doğu (Orient) ile şairin kendi "ben"i ve temsil ettiği devlet arasında kurduğu ontolojik ve epistemolojik fark hangi düşünce yoluna bağlanmalıdır?

İşte tüm bu sorular, özellikle imparatorluğun yüzyıl sonu sorunları, devletin yönetim mekanizmasını değiştirme gayretleri ve Batı karşısında kendini "mütemeddin" bir dünya devleti olarak konumlandırma çabaları göz önüne alınarak cevaplandırılmaya çalışılacaktır. Cevapların, I. Dünya Savaşı sırasında Suriye Vilayeti özel yetkilisi olan Cemal Paşa⁷ davetiyle yapılan seyahatin notlarında aranması ise önemlidir. Böylelikle bu yazıda, Cenap Şahabettin'in "orijinal imajları, özenli dil kullanımı ve estetik gücü"⁸ (Kefeli, 152) sebebiyle dikkat çekilen bu "edebiyat" metinleri, Osmanlı-Türk modernleşmesi bağlamında tarihselleştirilerek yorumlanacaktır.

Muhtemel Cevaplara Giriş

Öncelikle yazarın tıp öğrenimini için dört yıl Paris'te yaşaması, Batı yaşam tarzı ve estetiği hakkında bilgi sahibi olması, okura onun "şey"lere ve hadiselerle bakışını etkileyebileceğini düşündürebilir. İmparatorluğun Arap periferisinde gördüklerini çoğunlukla Avrupa şehirleriyle ve İstanbul'la kıyaslaması, bu kıyaslar sırasındaki üslup değişimi, sömürgeci devletlerin söylemini kullanması Paris'te bulunduğu yılların etkisiyle olabilir⁹. Fakat bu argüman, yetersiz olmakla birlikte sivil veya kamusal bütün alanlarda homojen bir "Batı" tanımı içerdiği için de sorunludur. Bu nedenle temel soru(n)larımızın cevabını daha farklı alanlarda aramalıyız. Örneğin yazarın entelektüel birikimini dikkate alabiliriz. Cenap'ın *Servet-i Fünûn* dergisinin yaptığı bir ankette, İran ve Avrupa edebiyatı üzerine okuduğu eserlerle ilgili verdiği şu bilgiler, bizi aradığımız cevaba biraz yaklaştırabilir. Şairin Araplarla uzun bir süre yaşamasına rağmen onların tarihi ve kültürüne karşı duyduğu kayıtsızlığı şu satırlar ortaya koymaktadır: "Arap'tan kimseyi okumadım. Mamafih Arap

⁷ Askerî ve sivil konularda tam yetkiyle Suriye'ye atanan, geçici bir yasayla Mayıs 1915'te kendisine olağanüstü hal yetkileri verilerek Suriye'ye ilişkin tüm kabine kararlarının onayına bağlandığı Cemal Paşa, dönem açısından büyük önem taşımaktadır. Özellikle edebiyat ve propaganda ilişkisi bağlamında Büyük Harb'in sonuna doğru Enver Paşa'yla birlikte çeşitli girişimlerde bulunan Paşa ile ilgili bkz. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, özellikle s. 217-238; Cemal Paşa, *Hatıralar*, M. Talha Çiçek, *War And State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate During World War I*.

⁸ Cenap Şahabettin'in düzyazı metinlerinin büyük bir kısmını oluşturan bu gezi yazıları, son yıllarda yapılan birkaç çalışma dışında, çoğunlukla parlak üslubu, şairane buluşları, estetik gücü ve benzeri tanımlamalarla değerlendirilmiştir. Oysa metinlerin "politik" ve tarihsel içeriği, yazarın edebî gücünden çok daha öndedir. Bahsedilen edebî değerlendirmeleri Süleyman Nazif, Halit Ziya, Refik Halid, Ruşen Eşref gibi dönemindeki yazarlardan ve daha sonra İbnülemin Mahmud Kemal, Sadettin Nüzhet, Kenan Akyüz, Mehmet Kaplan ve İnci Enginün gibi alanın önemli isimlerinden derleyen bir çalışma için bkz. Baki Top [Asiltürk], "Cenap Şahabettin'in Suriye Mektupları", özellikle s. 11-27.

⁹ Nitekim Laurent Mignon da şairin gezi yazılarındaki bu tavrı, üslubu "Batı hayranı Osmanlı yönetici sınıfının doğulu vatandaşlarına bakışını dehşet verici bir şekilde temsil ediyor" (177) diyerek değerlendirir. Fakat bu çalışmada görülecektir ki konuyu sadece "Batı hayranlığı"na indirgemek sorunumuzu çözmemektedir.

tarih-i edebiyatını, edebiyatı, Arabın revîş-i tekâmülünü **bir fikr-i umumî, bir mefhum-ı küllî şeklinde bilirim**. Acem'den yalnız Hafız divanı ile Şeyh Sadi'nin âsrını okudum. Frenklere gelince: Fransız, Alman, İngiliz, İtalyan üdeba-i meşhuresinin başlıca eserlerini hemen kâmilen okuduğumu zannediyorum" (alıntılıyan Ergun 114). Burada dikkat çekici olan anketin tarihidir. Bu anket, şairin iki yıl Hicaz'da sağlık müfettişliği ve yaklaşık sekiz yıl Suriye'de sağlık müdürlüğü yapmasından çok sonraya, 27 Ağustos 1919 tarihine aittir.

Peki Cenap'ın Orta Doğu coğrafyasında karşılaştığı kişi ve nesnelere birçok araçla görselleştirdiği metinlerine, bu "kâmilen" okuduğu Batı edebiyatı ürünlerinin kuramsal açıdan etkisi ne durumdadır? Uygur Aydemir 2010 yılında yazdığı "Cenap Şahabettin'in Seyahat Mektuplarında Oryantalist Etkiler" adlı yüksek lisans tezinde, şairin ele aldığı doğayı, insanları onların gerçekliklerini bozarak, abartıya başvurarak ifade etmesini XIX. yüzyıl romantik yazınından [literatür] hareketle anlamaya çalışır. Bu dönemde toplumda "birey" kavramıyla ilgili gözlenen değişim, yazarların ürettikleri edebî metinlerde özgünlük iddiasında bulunmaları sonucunu doğurmuştur (36). Bu özgünlük iddiasının, estetik özerlik arayışı içerisinde olan, edebiyatı halkı eğitmek görevinden "âzâd"e kılmaya çalışan, yeni kelimelerle yeni terkipler arayan "yeni edebiyat"çılardan (Edebiyat-ı Cedîde) Cenap Şahabettin'de de bulunması önemlidir. Jale Parla'nın "olağan, güncel ve açık olanı yadsıyan" romantiklerin, XVIII. yüzyıl ve sonrası şarkiyatçılığında bireysel, gizemli ve yabancılaştırılmış Doğu temsilleri kurdukları yorumu, Aydemir'e göre şairin metinlerindeki tavra uymaktadır: "Cenap Şahabettin'in edebiyat konusu olarak ele aldığı nesneyi güzelleştirebilmek adına onun gerçekliğini bozması, günlük dilin dışında yeni kelimeler araması, elinden geldiğince abartıya baş vurması gibi açılardan romantik yazarlarla pek çok yönden benzeştiği, hem de bu benzeşimin romantik yazarların oryantalizm eleştirisinde en çok ön plana çıkan noktalardan kurulmuş olduğu dikkati çekmektedir" (38-39). Onun "gerçek" olanı yadsıyarak değiştirmesi, "romantik mitler"i kuran yazarlarla benzeşimi elbette önemlidir. Fakat seyahat notlarında da bir "şâir" gibi davranmak isteyen¹⁰ Cenap'ın, metinlerinin "negatif" ve "politize" aurası karşısında bu yorum hâlâ temel sorumuzu cevaplayacak güçten yoksundur. Şairin Doğu'daki doğayı kabullenememesinin yorumlandığı şu satırlar, metinlerin tarihselliklerinden uzaklaştırması nedeniyle de ayrıca sorunludur: "Doğu'daki doğayı hiçbir zaman olduğu gibi kabul etmeyip her zaman saldırgan ve korkulması gereken bir düşman olarak betimlemesinin, onun özellikle güzel yalanı soğuk gerçeğe tercih ettiği de düşünülecek olursa, gerçek fikri olduğunu söylemek mümkün olmamakta, bu tercihin, onun için öncelikle edebiyat yapmak için ele geçmiş ve değerlendirilmiş bir fırsat olduğunu belirtmek daha doğru olacaktır" (50). Oysa şairin bu "sistemli" dizgeler üreten üslubu, onun romantik şairler gibi edebiyat yapmak için yakaladığı fırsatları değerlendirmesi veya Fransız şairlerine öykünerek "Doğu'yu Doğululaştırması"yla (50-52) açıklanamaz. Örneğin Aydemir'in de incelemesinde kullandığı Şam ve Bağdat tasvirleri, oluşturdukları dizgeler bakımından açık bir temsiller bütünüdür. Bu dizgeler, metinlerde "hayal" ve "hakikat"ın hangi anlam örüntüleriyle düşünüldüğünü de açık eder bir bakıma:

"Mest olmak için şiir ve unutmak için hulya: Şam'ın manzara-i umumiyesi ikisini de va'd ediyor. Burada hayal-i beşer için akîm ve hatta bencil olmak mümkün değildir. Bana öyle gelir ki güzel bir belde pek bedbaht olamaz. Şam'da fitratın bezl ettiği şeyler, güneş, ağaç, çiçek, gölge ve su, bunlar bir şehrin tuvaletidir, tuvaleti ise ancak bahtiyarlar düşünür" ("Suriye Mektupları", 77).

"Hemen her saatte Dicle'ye in'ikâs ederek su içinde bir hayât-ı serâb yaşayan bu kasırlar manzaralarıyla size şunu temin eder: Burada şiir biraz kânûndur ve hayal bütün

¹⁰ "Nesr-i şairde her söz bütün söylenmiş sözlerin hâricinde bir cû'et-i lisân ile kuvvetini haykırır. [...] Nesriyle şair insanları anlatırken karşısında periler, füsunlar, destanlar, hâileler ve mutalsam saraylar yaşatır. Onun fevâri ve sukûtu ile her an gözleriniz kararır. Onu dinlerken bir tayyare-i rüyadasınız. Yüzünüze bulutlar sürünür ve lavanta çiçeklerinin bahar kokusu burnunuza gelir. Şairin nesriyle ibdâ ettiği hayal aleminde daima bir ziyaret-i hakikatten avdet ediyor gibisiniz. Eleminiz varsa o nesr size teselli verir; gülüyorsanız düşündürür. Onda biraz tesir-i aşk ve biraz tesir-i musiki vardır. Her cümlesi doğarken bir güneş ve bir musiki banyosu alır", alıntılıyan Aydemir, s. 38.

melekât-ı aklıyenin melîke-i seflhesidir. [...] Filhakika burada mimar, mühendis, duvarcı ve dülger her emri güneşin harâret ve ziyâsından ve her ilhâmı şehrin şî'r-i semâsından alır..." (*Âfâk-ı Irak*'tan alıntılanan Aydemir, 50)

"Tarih burada [Bağdat'ta] mine'l-kâdim bir mel'abe-i şî'r ü aşk ve bir neşîde-i aşk u şeref oldu. Burada dudaklar nağme ve bûse için kana bulanmış ve kalpler hûn-ı muhabbet uğrunda paralanmıştır. Onun için kahraman-ı Irak bir ziyafete gider gibi mev'id-i muharebeye atılır ve bir leyl-i zifâfa girer gibi leyl-i ebedîye geçerler. [...] Yook, Bağdat ölmemiştir. Bağdat ölmek lâzım gelseydi ifrât-ı terennüm ve ifrât-ı taaşuktan ölürdü ve kâtîli şî'r ü aşk olurdu" (50-51).

Onun doğuyu, özellikle Şam ve Bağdat'ı şiir ve hayalle özdeş bir şekilde "gör"mesi, var [exist] ve gerçek [fact] olan "şey"leri genelleştirici, indirgemeci temsillerle her fırsatta yeniden üreten yazar açısından beklenmesi gereken bir yorumdur aslında. Zira şiir, kendisi şair olsa bile, artık "ayn-ı hakikat" bir edebiyat arayan dönemi için hayalin eşanlamlısıdır [synonym], dolayısıyla da mecazıdır [metonym]. Yani doğu bir "hayal"ler ülkesidir, hülyalıdır ve Doğudur, oysa batı artık bir "hakikat" yurdu olduğu için gerçekçidir, gerçektir ve Batı'dır.

Makalenin temel sorusu için aradığımız muhtemel cevaplara yapılan bu uzun girişten sonra, Cenap Şahabettin'in seyahat yazılarında "Doğu"yu neden *bu şekilde* "metinsel"leştirdiğini Osmanlı modernleşme deneyimi üzerinden anlamaya çalışalım.

"Oryantal" Bir İmparatorluk'tan "Emperyal" Bir Devlete Geçiş Arzusu

Selim Deringil, Türkçeye *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)* olarak çevrilen *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909* adlı alanın artık klasikleşen kitabında, Osmanlı-Türk modernleşmesinin en kritik dönemini ele alır. Bu dönem devlet mekanizmasının önemli bir bölümünün değiştiği, Batılı "modern" devletin işleyiş araçlarının kurulduğu bir süreci içermektedir. Bu nedenle devletin meşruiyeti [legitimacy] hayatî önem taşımaktadır. İşte kitap, bu meşruiyet krizinin nasıl ve hangi araçlarla aşıldığı, bu araçların "üretim" aşamalarıyla birlikte tarif ve tahlil edilmesi üzerinedir. Deringil'e göre, modernliğe işaret etmeye başlamış simgeleri kullanmak yoluyla Osmanlı Devleti meşruiyetini vurgulamak istemektedir. Hatta yazar, kitabının özellikle "Osmanlı Otoportresi" bölümünde Hamidî rejimin ve yöneticilerinin devletin imajıyla "saplantıya varacak derecede" ilgilendiğini gösterir. Bu çabanın en etkili kanıtı, padişahın [ABD] Kongre Kütüphanesi ile British Museum'a armağan olarak sunulmak üzere hazırlattığı fotoğraf albümleridir. 1894 yılında hazırlanan albümler, imparatorluğun "emperyal otoportre"si için önemli bir araç hükmündedir. Bu otoportreye dahil olan Boğaz, Haliç, selâtin camileri, Harbiye-Bahriye binaları, askerî ve sınaî kuruluşlar, eksiksiz teçhizatlarıyla Donanma-i Hümayûn dalgıçları, fırkateynlerdeki topçu eğitimi, asil beyaz atlar, "mütenasibü'l-âzâ" Aşiret Mektebi çocukları, Emirgân Kız İbtidâi Mektebi kızlarının ellerinde gösterişli diplomalarıyla başları açık resimleri gibi imajlar, Abdülhamid rejiminin Avrupa'ya kendisini nasıl sunmak istediğine dair önemli ipuçları vermektedir (158-159). Yine devletin uluslararası kongre ve dünya fuarlarına özenli katılımı hatta bu fuarlarda Deringil'in ifadesiyle diplomatik bunalım boyutlarına varan "egzotik"le mücadelesi not edilmesi gereken ayrıntılardandır (158).

İşte "titizce" üretilmeye çalışılan bu otoportrenin içerisinde devletin onu geri, cahil, ibtidâî, en hafif tabiriyle "egzotik" gösteren "şey" ve unsurlardan "imtina" etmesi, "modernist" Cenap Şahabettin'in seyahatlerinde taktığı "emperyal" gözlüğü açığa çıkarmamız ve sorulan soruyu cevaplamamız açısından önem taşımaktadır. Ussama Makdisi "Rethinking Ottoman Imperialism" [Osmanlı Emperyalizmini Yeniden Düşünmek] adlı yazısında, yenilikçi Osmanlı yöneticilerinin tavırlarını şöyle yorumlar:

"Osmanlı reformcuları, 'modern' Avrupa [uçurumunun] kıyılarına yaklaştıkça 'premodern' / feodal tebaasının korkunçluğunu o derecede anlayıp ürküyordu. Onların modernlik muhakemesi sadece yaptıkları reformlar ve Avrupa özentiliklerine değil, aynı zamanda reayasının geriliği ve durağanlığının gittikçe belirginleşen temsiline de dayalıydı" (39). Makdisi'ye göre bu

yöneticilerin söylem ve pratiklerinde medeniyet, ilerleme, akılcılık ve Osmanlılık'a yaptıkları vurguya karşılık; Arap vilayetlerinin geri kalmışlığı, insanların kabile yaşantısı hatta vahşiliği ve iptidailiği öne çıkarılmıştır. Böylece tıpkı kendisinin "üstün" ötekisi olan "düvel-i muazzama" gibi, yine kendisinin "hakîr" ötekisi olan Halep'in, Şam'ın, Nablus'un, Musul'un ve Cebel-i Lübnan'ın bu "görüntü"sü, "temeddün ve terakkî" söylemiyle yeniden inşa etmeye çalışılır. Bu inşanın öncelikli amacı ise kendisine karşı kurulan "Oryantalist" söylemi, İslâm dünyasının lideri olduğu kadar medenî milletler topluluğunun da modern bir üyesi olarak yıkma isteğidir. İşte bu istekle, İstanbul merkezli reformcuların aklında Arap vilayetleri; Osmanlı'nın onlar gibi geri, ilkel ve vahşi değil bilakis akılcı, bilimsel ve medenî olduğunu gösteren metaforik bir ispat mekânı olarak var edilir (30). Bu "kompleksif" durumu açıklamaya çalışan Deringil, Osmanlı modernleşme deneyimini Batının askerî ve teknolojik bir güç olarak tanınmasının yanı sıra, bu üstün yapı tarafından üretilen Doğu imgeleriyle imparatorluğun tanışma ve onları benimseme süreci olarak da yorumlar (*İktidarın Sembolleri*, 158). İşte Doğu imgelerinin bu benimsenme süreci sonrası, devletin "imparatorluk"tan Batı tarzı "emperyal" bir yapıya dönme söylem ve pratiklerini Ussama Makdisi "Osmanlı Oryantalizmi" şeklinde kavramsallaştıracaktır. Makdisi'ye göre bu kavram, Osmanlı modernleşmesinin tesadüfi ya da istenmeyen sonucu değil, temel ve kurucu yönlerinden birisini oluşturmaktadır. Makdisi, ileri sürdüğü kavramla aynı ismi taşıyan makalesinde; XIX. yüzyılda, bir önceki imparatorluk paradigmasından ilerlemeci (terakki) söylemle ayrışan ve milliyetçi modernleşmeyle açığa çıkan sömürgeci bakışa radikal bir geçişin olduğunu belirtir (769). Yazar, imparatorluğun özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra yaşanan askerî yenilgi ve krizlere, yöneticileri ve tebaası arasındaki ilişkileri yeniden tanımlayıp onları acil/hızlı bir modernizasyon sürecine sokarak cevap verdiğini belirtir. Bu da Osmanlı oryantlizminin zeminini hazırlayacak olan ilerlemeci Avrupa söylemiyle tanışmak anlamına gelecektir (778).

Şimdi yukarıda açıklanan bu söylemi metinlerde test edelim. Cenap Şahabettin, Cemal Paşa'nın davetlisi¹¹ olarak gittiği seyahatin (1918) notları olan "Suriye Mektupları" yazı dizisinde bölgedeki değişimi şu sözlerle anlatır:

Gittim, gördüm, geldim. İtiraf ediyorum ki galiz bir surette aldanmışım: Harb-i Umumi her yeri yakar ve yıkarken Suriye kıt'ası bir büyük inkılâb-ı umran geçiriyor. Burada son üç senede sarf edilen himmet-i temeddîniye beş uzun asrın mecmu'-ı mesâîsinden ziyadedir. Yorulmak bilmez bir ısrar ile hübüden mukavemetsüz bir nefha-i azm ü zekâ bu güzel kıtada şehirlerin çehresini, halkın vehm-i hülyâsını, yolları ve ruhları, eşkâl-i arziye ve fikriyeyi değiştiriyor. Şimdi Şam'da, Beyrut'da ve Kudüs'de, Halep'de ve Lübnan'da şarkın tenbel ve uykulu manzarası yerine zinde ve cevval bir sima-yı medeniyet göreceksiniz. Şam'a

¹¹ Cenap Şahabettin'in, Süleyman Nazif'le birlikte gittiği Suriye'de Cemal Paşa tarafından karargâhında ağırlanması, dönemin edebiyat ve basın mahfillerinde çeşitli dedikodulara yol açmıştır. Sadettin Nüzhet bu seyahatle ilgili şöyle söyler: "Gene bu sıralarda Süleyman Nazif'le birlikte Cemal Paşa'nın himayesine mazhar olmuş ve Şam'dan ipek nakli için vagon elde etmişti. Artık Cemal Paşa'yı methedebilmek için vesileler arıyordu", alıntılayan Top [Asiltürk], s. 29. Yusuf Ziya Ortaç ise konudan anılarında bahseder: "Birinci Dünya Harbinde, Süleyman Nazif ile beraber, Cemal Paşa'nın karargâhında misafir olmuşlardı. Suriye İmparatoru, edebiyatımızın bu iki üstadını, İstanbul'a yoksulluk yıllarını rahat geçirecek bir armağanla uğurlamıştı. Ama çok zekî ve bilgili Cenap, bu küçük serveti galiba bir borsa oyununda sıfıra indiriverdi" (30). İktidar-edebiyatçı ilişkisi bağlamında savaş yıllarında Cenap'la ilgili başka anekdotlara da rastlanır. I. Dünya Savaşı'nın Türk edebiyatına etkisini, propaganda ve millî kimlik inşası bağlamında birincil ve zengin kaynaklarla inceleyen Erol Koroğlu bu bilgiyi şöyle aktarır ve yorumlar: "Rıza Tevfik, şiirlerini bir araya topladığı *Serab-ı Ömrüm* adlı kitabına yazdığı önsözde 1917'de başından geçmiş bir olayı anlatır. Bir gün kendisine Cenap Şahabettin tarafından yazılmış 11 Temmuz 1333/1917 tarihli bir mektup ulaşır. Cenap Şahabettin, Abdülhak Hâmit ve Süleyman Nazif bir gün önce Harbiye Nezareti'ne çağrılmış ve Enver Paşa'nın onlardan askerleri teşvik edici edebî eserler yazmalarını istediği bildirilmiştir. Halk edebiyatıyla uğraşan Rıza Tevfik'ten de kahramanlık destanları yazması istenmektedir. Mektubun bu noktadaki cümle çok dikkat çekicidir; Cenap Şahabettin adeta havalara uçarak şöyle demektedir: 'Yazılacak âsâra gayet vâsi, ama gayet vâsi ücretler vaat buyuruluyor.' Ne Cenap Şahabettin ne Rıza Tevfik İttihatçılara ya da Türkçülere yakın değildiler. Anlaşılan Enver Paşa edebiyat alanında önde gelen ve İttihatçılara mesafeli duran yazarları parayla ikna ederek, bir taşla birkaç kuş vurmaya hedeflemektedir", s. 208-209.

girenleri ilk karşılayan kerpiç duvarlar bile sanki bir iş görmek için kıyâm etmiş çöl parçaları zannolunur! (46).

Var olanın yerine nelerin geldiği ("tenbel ve uykulu" bir manzara yerine "zinde ve cevval" bir medeniyetin yüzü) açıkça görülürken, halkın "hülyalı vehimleri"ni, yolları ve ruhlarını, fiziki coğrafyasıyla beraber fikrini de değiştiren bu karşı koyulamaz azim ve zekâ rüzgârına, ayrıca dikkat etmek gerekir:

"Asırlarca ihmal ettiğimiz bu kıt'ayı Cemal Paşa şimdi levşden, fakrdan, cehlden kurtararak müreffeh, medenî ve mesut etmek için her gün usanç bilmez bir sebat ile on beş, on altı saat çalışıyor. Ziraat, sanayi, âsâr-ı bedia, tezyin-i bilad, Suriye'nin menabi'-i refahında hiç birini daire-i endişesi haricinde bırakmamıştır. Bir taraftan bütün Suriye bir âtâ-i medenîye doğru sevk olunurken bir taraftan da mazinin hâtîrât-ı sa'y ve sanatı ihya olunuyor" (49). Benimsenen dilin Cemal Paşa'yı yüceltmesi bir yana, onun "medenileştirme" misyonunu edebî bir dille ebedileştiren yazarın tavrı da açıktır. Asırlarca ihmal edilen bölge artık "levş"ten [pislik], "fakr"dan [yoksulluk] ve en önemlisi "cehl"den [cehalet] "kurtarılacak" müreffeh, medenî ve mesut edilecektir¹².

"Özellikle, Osmanlı reformistleri, bir emperyal yenilenme ve modernleşme projesinin tamamlayıcı ve aslî bir unsuru olarak imparatorluğun Arap periferisini/topraklarını yeniden şekillendirmek, kalkındırmak/yükseltmek ve çoklukla da disiplin altına sokma çarelerini arıyorlardı" (Rethinking..., 30). Makdisi'nin bu sözleriyle Musul Valisi İsmail Nuri Paşa'nın 11 Kasım 1892'de İstanbul'a yazdığı rapora göz atalım. Valinin "Kabailin ulum ve maarifle meydan-ı medeniyet ve cemaat-i mümtaze-i beşeriyeye is'ali" gereğini vurgulaması üstlenilen projenin sadece bir yazarın "şürsel" ifadelerinde değil devlet aklındaki yansımaları da göstermektedir (alıntılayan Deringil, 108; 213).

Örnekler çoğaltılabilir¹³ ama asıl bu "yenilenme" girişimlerinin hangi "emperyal" reflekslerle sonuçlanacağı tartışılmalıdır.¹⁴ 31 Aralık 1915 tarihli yazısında Cenap, gezdiği yerlerdeki sorunu belirlerken projenin başarılı olması halinde "temin" edilecek faydayı da belirtecektir. Artık devletin amacı "fetih" değil, "kâr" ve "özünc" yani medenî milletler nezdinde kazanılacak "prestij" olmalıdır:

"Suriye, Hicaz, Yemen ve Irak'taki seyyiat-ı ahvalin hemen daima kutb u mihverî bedavet olduğu inkâr edilemez. Asâyişi ihlâl eden onlar, hep bedeviler, hep bedavettir. **Onları ıslah, tavnî u temdnî:** İşte bir kâr-ı azim ki bize bir kıt'a-i cesimenin fethinden ziyade **menfaat ve mefharet** temin edebilir"¹⁵ (*Âfâk-ı Irak*, 83).

Aslında "servet ve menfaat" arzusunun, seyahat ve girişimcilik literatürüyle buluşarak XIX. yüzyıl "yeni" Osmanlı edebiyatının kurucu ve "çalışkan" isimlerinden Ahmet Mithat'a dayanması onu biraz olsun tanıyan okurları şaşırtmayacaktır. Ahmet Mithat Efendi, Seyyah

¹² Bütün bunlar yapılırken bir "taraftan da mazinin hâtîrât-ı sa'y ve sanatı[nın] ihya" edilmesi de üzerinde durulması gereken bir "tarih yazımı" tekniğidir. Böylelikle "şimdi" yapılanlar geçmişte "zaten" yapılanların tekrar canlandırılmasıdır. Bütün bu "iyi" şeyler önceden de bu "âlî" devlet tarafından yapılmıştır.

¹³ Konu hakkında ayrı bir çalışma yapmayı gerektirecek kadar önemli bir figür olan Namık Kemal'in, "İttihad-ı İslâm" adlı yazısındaki ifadeleri de yorumlanmaya çalışılan söylemin ilk münşîlerinden olduğunu göstermesi açısından önemlidir: "Asrımızın envâr-ı kemâlâtı Arabistan'a olsa olsa buradan aksedecek ve hilâfet-i İslâmiyye'nin arzu olunan feyz-i istikbâlî birinci derecede Arapların ikdâmîyle hâsıl olacaktır", 27 Haziran 1872 tarihli *İbret* gazetesinden alıntılan Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 368.

¹⁴ Hilâfetin, Abdülhamid iktidarının ideolojisi olduğu ve bu "alet"in bölgedeki İngilizlerden daha uyanık davranılarak "hüsn-i istimâl"i, "şair-i a'zâm" Abdülhak Hâmid'in de gözünden kaçmamıştır. Hâmid'in Bombay konsolosluğundaki görevi nedeniyle bulunduğu Hindistan'dan Namık Kemal'e yazdığı 29 Ocak 1884 tarihli mektup, reformist yönetici ve aydınların düşüncelerini göstermesi açısından zihin açıdır: "Hindistan zihnimdeki efkâr-ı siyasiyeye pek ziyade vüs'at veriyor. Bir de esasen bir tagayyür fikirli oluyor. Hilâfet burada en mukaddes maksad-ı ittihadın husulüne yegâne âlettir. Dünyada herkesten daha gafil olan biz, İngilizlerden daha mütebbih bir hey'ete mâlik olmalıyız ki, o âleti hüsn-i istimâle ihtimal olsun. Bu da muhal midir dersiniz?" bks. mektupları yayına hazırlayan İnci Enginün, s. 301.

¹⁵ Aynı çözümlü Napolyon'un da fark etmesi Jean Baptiste-Joseph Fourier'nin kaleminde şu sözlerle ifade edilmiştir: "Napolyon, Şark'a bir 'yararlı Avrupalı' örneği sunmak, ayrıca sonuçta hem yerli halka mükemmelleşmiş bir uygarlığın nimetlerini kazandırmak hem de onların yaşayışını daha tatlı kılmak istiyordu", Said, *Şarkiyatçılık*, s. 95.

Mehmet Efendi'nin *İstanbul'dan Asyâ-yı Vusta'ya Seyâhat* (1878) isimli kitabına yazdığı önsözde kendi nüfusundan yedi-sekiz kat bir nüfusa "fermân-fermâ" olmanın "hadsiz hesapsız" menfaatlerini anlatırken artık "imparatorluk"tan değil "emperyal" bir devlet olmaktan söz eder gibidir:

Keşfiyât-ı cedide asırlarında İngiltere'den, Flemenk'ten, Portugal'den, İspanya'dan, Fransa'dan, İsveç, Norveç'ten yüzlerce gemiler, binlerce kâşifler dünyanın kâffe-i eb'adına intişar ederek evvelki dünyayı bir misli daha büyütecek kadar keşfiyâta muvaffak oldukları ve mesela İngiltere gibi bazıları kendi milletlerinin nüfus-u mevcudesine nispetle yedi sekiz kat ziyade nüfusa fermân-fermâ olarak hadsiz hesabsız servet ve menfaat kazandıkları esnalarda biz bütün bütün pister-i gaflette hâbide olduğumuz misüllü... (alıntılayan Aydemir, 26)

Oysa bu sözlerden çok değil iki sayfa önce yazar, "azîm bir kıta-i İslamîyye"nin ilerleme ve yenilik konusunda "bizim" yol göstericiliğimize "muhtaç" bulunduğunu ve bunu yapmanın mukaddes bir görev olduğunu ifade etmiştir:

Bakılsa seyahat hususunda bu kadar kayıtsız bulunmamalı idik. Zira etrafından bunca muteriât ile müterakki ve kavanin-i cedide-i medeniyetle müteceddid olup her hâl ü şanları hakikaten hayret-fermâ-yı ukul ve ebnâ-yı beşer olan Avrupa'nın ve diğer taraftan dahi terakki ve teceddüdleri emrinde gerçekten bizim delaletimize muhtaç bulunan azîm bir kıta-i İslamîyyenin arasında bulunduğumuz hasebiyle gerek Avrupa'nın ve gerek memalik-i İslamîyye'nin ahval-i medeniyesini yakından görüp birbirine tatbik eylemek bizim en büyük ve hatta mukaddes bir vazifemiz olduğu [...] hâlde biz o vazife ile kendimizi muvazzıf bilmemiştir. (25)

Bütün bu yol göster(eme)meler, vazifeler ve yedi-sekiz kat nüfusa "hükmetme" arzusunun temel motivasyonu ise "ticaret"tir:

[T]icarete seyahat kadar da ehemmiyet vermemiştir. Osmanlılık hududunun haricinde ne kadar millet var ise cümlesinden az çok bir miktarı ticaret için bizim bendergâhlarımıza, şehirlerimize gelip bizden a'lâ temettu' ve taayyüş ederler. Bizden Osmanlılık hududunun haricine çıkıp da o mahallerin en fakir ahali kadar olsun yaşayabilecek bir medar-ı taayyüş arayan ve bulanlarımız adeta hiç olmadığı dava olursa reddolunamaz. (26)

Bu seyahat etme, ticaret yapma, ilerleme, söylemleriyle Arap periferisinin yeniden şekillendirilmesi ve kalkındırılması arasındaki geçişin "disiplin"le sonuçlanması, özellikle bir propaganda ve övgü metni olarak tanımlanan "Suriye Mektupları"ndan kolayca takip edilmektedir: "Vakia biz daha İstanbul'da iken duymuştuk ki Suriye artık hâl-i sâbıkında değildir. Fakat bilmem hangi kâzib ve mehîn şayialar bize öyle vehmettirmiştir ki burada çarh-ı ıslahat güzergâhında her ne varsa yıkarak, ezerek ve ufalayarak dönüyor, demir kadar bî-şefkat ve takdir gibi lâkayd dişleri ile ve ruhları kıymalayarak dönüyor, ve sâkit kuturları birer afv-ı nâşinâs darağacıdır!" (47)

Suriye'de bütün sıklet-i idareyi omuzlarına alan bir recül-i devlet var: Cemal Paşa Hazretleri... Bu kıt'ada hiçbir hadise-i idariye yoktur ki Paşa'nın daire-i nüfuzu haricinde kalsın. Kendisi hükûmeti şekl-i kemalinde temsil eder, bir nisbetteki birini tarif eden diğerini tavsif etmiş olur. Cemal Paşa, en veciz cümle ile söyleyeyim, kadife eldiven içinde çelik bir yumruktur. Ordu ile Suriye'yi iki aziz yavrusu gibi sever ve onların sert olduğu derecede nazik bir velisidir. Lutfun kifayet ettiği yerlerde hiçbir zaman şiddeti isti'mal etmez. Tebessüm müsmir olmayacağını anladıktan sonra kaşları çatılır, daima ilk hareketi okşamaktır, ancak nevazişle uslanmayı tokatlar. (48)

"Azim ve iradesi mevali şiken seyl gibi güzergâhını kat'eder ve mansıb-ı mev'ûdine varıncaya kadar önüne geçeni ezer" (49).

Ezip, ufalayıp, kıymalayarak dönen "İslahat çark"ları, "kadife eldiven içinde"ki "çelik yumruk"lar, "uslanmayı tokatla"yan eller Makdisi'nin "modern Osmanlı sömürgeciliği" tanımını haklı çıkaracak bir sembolizasyon içermektedir. Bu ifadeyle, "sözde dik kafalı periferiyi, zorla modernite çağına sokmaya kendini zorunlu hisseden [devletin] bir takım sömürge uygulamaları ve söylemlerini kasted[en]" Makdisi, "[d]aha da ötesi, Osmanlı reformcuları, seküler Osmanlı milliyetçi dilinin yükselişine rağmen, Arap taşrasını inatla, devletin bir alt/ast vilayeti olarak tahayyül ediyorlardı" der ("Rethinking Ottoman Imperialism", 30). Bütün bu söylem ve pratiklerin fâilinin, "modern" devletlerin aynı zamanda uluslaşan "yapı"lara (construction/form) dönüşümünü tecrübe etmesi de özellikle belirtilmesi gereken bir noktadır. Uluslaşma süreci ve Orta Doğu milliyetçilikleri üzerine çalışan Makdisi'nin adı geçen makalelerde bu durumu ısrarla tekrarlaması da konunun önemini göstermektedir. Gerçekten de "Osmanlılık" vurgusunun özellikle yüzyılın ikinci yarısından sonra artışı dikkat çekicidir. Cemal Paşa'nın Suriye vilayetindeki uygulamalarının özünün "aile" metaforuyla ifadesi bu bağlamda anlamlıdır da:

"Paşa Suriye'ye samimi ve âhenin bir eda ile: 'Aile-i milliyeye hürmet et ve mesut ol!' diyor, sert bir baba gibi ikaz ettiği ahaliyi müşfik bir peder gibi mesut etmek istiyor... Bu kıt'anın göğsüne kulağınızı yapıştırıp bir müdet kalbini dinleyince hükmedeceksiniz ki bir dest-i münci için ittihaz edilebilecek daha müstahsen bir tedbir yoktur" (48). Cenap, Cemal Paşa'nın ağzından "millî aile"yi telaffuz etse de özellikle Büyük Savaş'a doğru ve savaş sırasında "aile"nin "artık" dağılmış olması, hem yöneticiler hem de aydınlar nezdinde ikircikli bir durum yaratacaktır. Makdisi'nin, yöneticilerin Arap taşrasını inatla devletin bir alt vilayeti [subordinate/madun] olarak tahayyül etmelerine rağmen seküler Osmanlı milliyetçi dilinin yükselişini işaret etmesi ("Rethinking...", 30) bu çifte değerli (ambivalent) durumun sebebi gibi görünmektedir:

Nazarlar pek uzaklarda saadet-i hayat arar ve gözler sizi esrâr-âmiz bir hiss-i bürüdetle süzerdi. Siz burada şübhesiz yabancı değildiniz ve şübhesiz kendi evinizde de değildiniz; buraya ayak bastığınız zaman diyar-ı ecnebiyeye henüz girmemiş, fakat babanızın memleketinden sanki çıkmış olurdunuz. Güya burası geniş ve meskûn bir "hudud"du. Burada güzel bandıramızı görüyor, lâkin güzel dilimizi işitmiyorduk; zaptiyelerimize rastgelebiliridiniz, muallimlerimiz görülmezdi. Müsteskül bir iki mekteb, lehce-i milliyeden hâlî birkaç bina, bunlar pek fakir ve pek cılız müessâtımızdı. Pekâlâ hissederdiniz ki burada sizin fesinize biraz yan bakıyorlar. Tesadüf ettiğiniz kocaman sarıkların altında gizli şapkaların mâye-i fesadı kabarırdı. ("Suriye Mektupları", 47)

Cemal Paşa'nın "üvey baba gibi olmayan" şefkatli ve medeniyet getiren eli değmeden önce Şam'ı, Beyrut'u, Kudüs, Halep ve Lübnan'ı "tekinsiz" ve "vatansız" (heimatlos) gibi dolaşan Cenap'ın hisleri bu "iki arada" kalmışlığın yaraladığı bilinci ve başarısızlığı göstermektedir¹⁶. Bu başarısızlık, şairin yine aynı yılda, 1918'de gittiği Avrupa'da, üstelik ilk seyahat yazısında itiraf edilmiştir:

"Bizim tehlikeli bir erdemliliğimiz vardır: Elimizin altındakilerin dinine dokunmayız, milliyetine dokunmayız, açıktan aleyhimize çalışmazlarsa millî isteklerine de dokunmayız, onlar bize biraz haraç versin, bayrağımız başlarında dalgalansın: Hükümranlık duygumuz bu kadarcıkla yetinir, başka bir şey istemeyiz" (*Avrupa Mektupları* 3).

Suriye'de Cemal Paşa'nın özel kâtipliğini de yapan gazeteci-yazar Falih Rıfkı Atay'ın bizi onları, gecikmişliği yoksunluğu, milliyeti yabancıyı, kayıpları emelleri büyük bir eksiklik hüznüyle anlatan şu sözleri ise belki de dönemin hâkim ruhundan bir parçanın yansımasıdır:

Kudüs'ün en güzel yapısı Almanların, ikinci güzel yapısı Rusların, bütün öteki binalar İngilizlerin, Fransızların, hep başka milletlerin idi. Gür sakalları baharat kokan Dürziler, saçları örgülü Yahudiler, elleri meşinleşmiş urban ve entarili

¹⁶ "Osmanlılık" kimliğinin kurucusu Namık Kemal'in, ünlü kasidesindeki "Biz ol nesl-i kelim-i düde-i Osmâniyânuz ki" mısrasıyla somutlaşan fikrine Eşref Efendi'nin "Neden Osmanlıyız bilmem ki biz Türk oğluyuz yâhû / Yalancı şâhid olduk gitti beyhûde şehâdetten" karşılığını vermesi bu bağlamda manidardır, zikreden M. Kayahan Özgül, *Kemâl'le İhtimâl: Nâmık Kemal'in Şiirine Tersten Bakmak*, s. 3.

Araplar, hepsi Türk ordusu, kanala doğru giderken, dar Suriye ve Filistin kıtasında iki safa ayrılmış: "Geç yiğitim geç" diyordu. Fakat bir avuç Türk, bütün kıtayı tuttu. Koskoca çölü, yapı ve bahçelerle donattık. Geç kalmıştık. Artık ne Suriye, ne de Filistin bizim idi. Rumeli'yi de kaybetmiştik. Bir realite hissi ile değil, bir tarih hissi ile kendimizi zorluyorduk. Anadolu baştanbaşa yapılmak, şehirler, köyler, ev ve tarla zengini olmak, Türkler olarak tamamıyla batılılaşmak ve sonra da Halep'ten Kızıl Deniz'e doğru, nüfus, teknik ve sermaye ile taşmak lâzımdı. Biz ise Anadolu'yu aşp Halep kapısını vurduğumuz zaman, bayındırlık ve kalabalık görmeye başlıyorduk. Halep, büyük bir şehir, Şam büyük bir şehir, Beyrut büyük bir şehir, Kudüs büyük bir şehir ve hepsi ağyar idi. Lübnan havası bize Dobruca havasından yüz kat daha yabancı idi¹⁷. (*Zeytindağ*'ndan alıntılanan Kefeli, 28-29)

Sonuç Yerine

Açıkça anlaşılacaktır ki yazıda Osmanlı Oryantalizmi kavramı tartışılmamıştır. Zira burada hedeflenen, tarihsel devamlılığı ve heterojenliği içerisinde imparatorluğun, son yüzyılında "Oryantalist" veya sömürgeci ya da hâlâ "Devlet-i Âliyye" olup olmadığı değildir. Aslında gerek Ussama Makdisi, gerekse kavramı onun yorumladığı anlamda kullanan diğer araştırmacılar için de önemli olan, Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle Avrupa karşısında var olabilmek adına, kelimenin bütün anlamlarıyla, "emperyal" devlet mekanizmasını ve onun aygıtlarını "temellük" ve "temessül" etme gayretlerini göstermektir. Yani asıl iddia, Osmanlı devletinin, birçok veçhesi/uygulaması olan "Batı Oryantalizmi"nin pratiklerini homojen bir şekilde Arap tebaasına, imparatorluğun Arap periferisine uyguladığı *değildir*. Kavramı ortaya atan Makdisi'nin adı geçen makalelerinde sıkça atıf yaptığı Selim Deringil, Huri İslamoğlu-İnan, Fatma Müge Göçek ve Zeynep Çelik'in argümanları da II. Abdülhamid'le hızlanan, devletin Batı tarzı bu "emperyal nizam" (tanzimât ve de Tanzimât) oluşturma gayretlerinin tarihsel ve görsel yansımalarının tespitidir.

İmparatorluktan emperyal bir "modern" devlete geçme arzusu duyan, "muassır medeniyetler" muvazenesinde görünür olmak için semboller üreten böyle büyük bir mekanizmanın işlememesi ve çöküşü ise nihayetinde "trajik"tir. Bu yapının içinde barınan "hikâye"ler de "edebiyat" dediğimiz metinler ağı ve söylemler bütünüdür. İster istemez malzemesidir. İşte bu yazı, vakt-i zamanında yazıya geçirilen bu malzemenin bir parçasına odaklanmış, anlattığı insan, doğa ve medeniyet hikâyelerini dinlemeye çalışmıştır.

Kaynaklar

- Aydemir, Uygur. "Cenap Şahabettin'in Seyahat Mektuplarında Oryantalist Etkiler". Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Cemal Paşa. *Hatıralar*. haz. Alpay Kabacalı. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Çiçek, M. Talha. *War And State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate During World War I*. Londra ve New York: Routledge, 2014.
- Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*. çev. Gül Çağlalı Güven. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Enginün, İnci (haz.). *Abdülhak Hâmid'in Mektupları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1995.
- Ergun, Sadeddin Nüzhet. *Cenab Şehabeddin: Hayatı ve Seçme Şiirleri*. İstanbul: Yeni Şark Kütüphanesi, 1935.

¹⁷ Atay'ın bu eksikliklerle malul hüznüne eşlik eden kolektif "pişmanlık" itirafı, Cenap'la aynı doğrultudadır: "İmparatorlukların sanatı sömürge ve milliyet işlemektir. Osmanlı İmparatorluğu, Trakya'dan Erzurum'a doğru, koca gövdesini yan yatırmış, memelerini sömürge ve milliyetlerin ağzına teslim etmiş, artık sütü kanı ile karışık emilen bir sağmal idi", Kefeli, s. 40. Bu cümle ise Cumhuriyet için...Yine yaralı, yine eksik: "Türk Akdeniz'inde bizim olan ve olmayan bütün medeniyet hatıralarının hepsini geçecek olan cumhuriyet medeniyetini kuracağız. Bütün mazileri geride bırakacağız", s. 45.

- Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Kefeli, Emel. *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz*. İstanbul: 3F Yayınları, 2006.
- Köroğlu, Erol. *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Millî Kimlik İnşasına*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Mignon, Laurent. "Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Alternatif Okumalar". *Ana Metne Taşınan Dipnotlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009: 151-182.
- Makdisi, Ussama. "Rethinking Ottoman Imperialism: Modernity, Violence and the Cultural Logic of Ottoman Reform". *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*. ed. Jean Hanssen, Thomas Philipp and Stefan Weber. Beirut: Orient Institute der DMG, 2002: 29-48
- _____. "Ottoman Orientalism". *The American Historical Review*, 107: 3 (June 2002): 768-796.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Özgül, M. Kayahan. *Kemâl'le İhtimâl Yabut Nâmık Kemâl'in Şiirine Tersten Bakmak*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Said, Edward W. *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünsel ve Siyasal Sorgulama Çalışması*. çev. Necmiye Alpay. İstanbul: Hil Yayınları 1998.
- _____. *Şarkiyatçılık: Batının Şark Anlayışları*. çev. Berna Ünler. İstanbul: Metis Yayınları, 1999.
- Seyyid Muhammed es-Seyyid. "İskenderiye". TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000: 576-578.
- Şahâbeddin, Cenab. *Hac Yolunda*. haz. Nurullah Şenol. İstanbul: Bordo-Siyah Yayınları, 2004.
- Şahabettin, Cenap. *Afak-ı Irak*. haz. Bülent Yorulmaz. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002.
- _____. *Avrupa Mektupları*. haz. Sabri Özcan San. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- _____. *Beyrut, Filistin ve Nablus İzlenimleri 1918*. haz. Tayfun Haykır. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.
- Top [Asiltürk], Baki. "Cenap Şahabettin'in Suriye Mektupları". Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1991.

Extended English Abstract

Cenap Şahabettin (1871-1934) is generally accepted as a part of the Servet-i Fünûn literary movement which was popular between 1896 and 1901 in the Ottoman Empire. He is well-known as a poet but he had written prose as well. He worked for the Ottoman government as a high ranking executive in Arabic countries and wrote several books during his mission and ensuing travels. *Hac Yolunda* (On the way to Mecca), *Afak-ı Irak* (Horizons of Iraq) are his travel books. He also published two travel notes under the titles of "Suriye Mektupları" (Letters from Syria) and *Beyrut, Filistin ve Nablus İzlenimleri 1918* (Impressions from Beirut, Palestine and Nablus 1918).

Hac Yolunda consists of 17 letters that he wrote during his mission to Jeddah as an appointed health inspector in 1896. These letters were published between 1896 and 1898 at the literary magazine *Servet-i Fünûn* and later on they were published together as a collection in 1909. *Afak-ı Irak* was published in 2002 as a collection of his 13 letters written during the writer's travel from Red Sea to Baghdad in 1914, and were published between 1914 and 1918 at the literary magazine *Tasvir-i Efkâr*.

As an invitee of Syrian and West Arabian Armies' commander in chief Cemal Pasha, he went to Aleppo and Damascus through Istanbul, Izmit, Karahisar, Konya, Karaman and Adana. He wrote his impressions during his voyage in ten letters and these were published in 1918 at the

newspaper *Sabah*. Cenap Şahabettin wrote additional six letters during his voyages to Beirut, Palestine and Nablus and these were published on the newspaper *Zaman* in the same year.

This article focuses mainly on the abovementioned works of the writer. All the works were written between 1896 and 1918, and this period in the history was quite an important one for the Middle East and the Ottoman Empire where significant historical events occurred. The Ottoman Empire was coming to an end, the World War I was effecting every aspect of life and Middle East was taking a new shape. Subject matter of this work, as a result of the period, bound to mention modernity, identity policies, and nation building discourses and practices.

These works are important since they provide enough information to find out the writer's attitude towards the local Arabs, his approach to the common, conventional prejudices, and his own newly created biases. Edward Said's *Orientalism*, Ussama Makdisi's "Rethinking Ottoman Imperialism: Modernity, Violence and the Cultural Logic of Ottoman Reform" and "Ottoman Orientalism" and Selim Deringil's *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909* are the main works that used to examine the texts in hand in details.

In this regard, Cenap Şahabettin's attitude in his poetry is introduced and reviewed shortly. According to the observations, the poet / writer was imitating the western style without any reservations. Additionally, he was relatively doubtful about the movement called "Turkism", and also he was not ignoring Arabic and Persian literary and scientific traditions in Ottoman literature. His literary position did not spring from his political and cultural concerns, his literary attitude based on totally poetical concerns, and this is quite visible in his travel writings.

Cenap Şahabettin was an appointed high ranking executive around the Middle East for almost ten years and represented the Ottoman government through his office. His official status is crucial while examining the texts. He was not an ordinary traveller, and this should be kept in mind, since it is very important for this work's argument.

The style and the attitude in his writings should be reviewed considering the fact that he was a high ranking Ottoman executive. Some of the reviews on his writing mention that his writing is "overly decorated and full of romantic imagery" and this is quite interesting if compared with the general idea of Orientalist clichés, since they are "creating images of the East in their mind, and thus creating a new East which is not the real one." These examinations will provide us the clues that will help finding out how this high ranking executive, and a prominent literary figure, perceived and judged the citizens of the empire. While reading the texts, readers may find themselves asking questions such as: What is the reason that writer uses openly offensive and marginalizing expressions and wording? In which context these expressions should be examined? Why there is an apparent ontological and epistemological distinction between the Orient and the Self of the writer and which political and philosophical approaches create this distinction?

This work focuses on answering these questions while considering the political problems of an ever declining power of an empire which intends to change the governmental mechanisms, and endeavours positioning itself as a Western style "civilized" state. The answers to these questions should consider taking notice that Cenap Şahabettin was an invitee of Cemal Pasha who was an Ottoman military leader and one-third of the military triumvirate known as the Three Pashas that ruled the Ottoman Empire during World War I.